

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

39 – ΤΣΩΡΤΣΙΑ – 39

ΑΘΗΝΑΙ

ΜΙΧ. Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

ΣΥΝΤΟΜΟ ΚΑΤΑΤΟΠΙΣΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ†

VII. ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ. Ὁ δημόσιος βίος τέλος παρουσιάζεται μέσα στὰ δημόσια ἔγγραφα. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ δημόσιος βίος παρεμβαίνει καὶ στὶς ἰδιωτικὲς σχέσεις καὶ στὶς ἰδιωτικὲς ἀπασχολήσεις, τὰ δημόσια ἔγγραφα, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀποτελοῦν πηγὴ καὶ γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίον καὶ γιὰ τὴν οἰκονομία. Ὁ κύκλος, μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται ἓνα κράτος, εἶναι εὐρύτατος, τὰ ὄργανά του πολυάριθμα, καὶ τὰ ζητήματά του ἀφθονά καὶ συνεχῆ· ἐπὶ πλέον, καταβάλλεται σοβαρὴ φροντίδα γιὰ τὴ διατήρησιν ἀρχείου. Γιὰ τοῦτο ἡ κατηγορία αὐτὴ τῶν πηγῶν εἶναι ἢ πλουσιώτερη καὶ ἢ σημαντικώτερη· τὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι πολυπληθέστατα καὶ ἐξαιρετικὰ διδακτικά. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους θὰ προβοῦμε σ' ἐκτενέστερη ἀνάλυσιν κ' ἐκτίμησίν τους.

Δημόσια ἔγγραφα πού ν' ἀναφέρονται στὴ νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστορία ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς διάφορες ξένες δεσποτεῖες καὶ ἀπὸ τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ κράτος.

Α'. ΖΕΝΟΚΡΑΤΙΑ. Ἐδῶ ἔχουμε α') τὰ κρατικὰ δημόσια ἔγγραφα τοῦ ἐπικυρίαρχου, β') τὰ ἑλληνικὰ δημόσια ἔγγραφα, γ') τὰ ξένα δημόσια ἔγγραφα, δηλαδὴ τὰ διπλωματικά πού ἔσπελναν οἱ ξένοι παρατηρητὲς στὶς κυβερνήσεις τους.

α') ΚΡΑΤΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΓΓΡΑΦΑ. Αὐτὰ πρέπει νὰ ὑποδιαιεθοῦν ἀνάλογα μὲ τοὺς κατακτητὲς κ' ἐπικυρίαρχους στὶς ἀκόλουθες ομάδες :

1. Τουρκικά. Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος κυριάρχησε τὶς περισσότερες ἑλληνικὲς χώρες κ' ἐπὶ τὸ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα. Ἀπὸ τὸν 13 καὶ τὸν 14 καὶ τὸν 15 αἰ. ὡς τὶς μέρες μας διάρκεσε ἡ τουρκοκρατία γιὰ τοὺς πληθυσμούς τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου ἢ Θεσσαλίας ἔμεινε τουρκικὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14 αἰ. ὡς τὸ 1881, ἡ Στερεὰ ἀπὸ τὸν 15 αἰ. ὡς τὸ 1821, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Πελοποννήσου 1460-1691 καὶ ὀλόκληρη 1715-1821, ἡ Κρήτη 1645-1912, ἡ Κύπρος 1571-1878, τὰ διάφορα νησιά τοῦ Αἰγαίου κατὰ ποικίλα διαστήματα.

Ὅπως καὶ γιὰ κάθε ἄλλο κράτος, διακρίνουμε τὰ δημόσια τουρκικὰ ἔγγραφα σὲ κεντρικά καὶ ἐπαρχιακά, ἀνάλογα μὲ τὶς

ἀρχὲς πού τὰ ἐξέδωσαν. Τὰ κεντρικά εἶναι διακοινώσεις πρὸς ξένες δυνάμεις, διαταγές, ἀνακοινώσεις, εἰδήσεις πρὸς τὶς περιφερειακὲς ἀρχὲς (διοικητικὲς, στρατιωτικὲς, δικαστικὲς), διαταγές πρὸς στρατιωτικὰ σώματα, ἔγγραφα πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο· κτηματολόγια, φορολογικοὶ κατάλογοι, ὑπηρεσιακοὶ πίνακες· ὑπηρεσιακοὶ ὁδηγοὶ καὶ κανονισμοί, σὰν εἶδος εἰδικώτερου *de administrando imperio*. Τὰ ἐπαρχιακά εἶναι ἔγγραφα πρὸς τὸ κέντρο, ἀλληλογραφία μὲ ἰσότιμες ἢ ὑφιστάμενες ἀρχὲς, μὲ ἀρχὲς τῶν ὑποτελῶν· ἱεροδικαστικὲς ἀποφάσεις· τοπικοὶ φορολογικοὶ κατάλογοι κ. ὅ. πίνακες (π. χ. μὲ στοιχεῖα πληθυσμοῦ), τοπικὰ κτηματολόγια. Ἀπὸ τὰ κεντρικά ἔγγραφα ὀχι λίγα ἀναφέρονται σ' ἑλληνικὰ ζητήματα γενικά ἢ εἰδικά, ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν καὶ πληθυσμῶν· ἀπὸ τὰ ἐπαρχιακά, ὅσα ἐκδόθηκαν σ' ἑλληνικὲς χώρες, ἐνδιαφέρουν ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Γιὰ τοῦτο· καὶ θὰ πρᾶσπαθήσουμε κατὰ τὸ δυνατὸ νὰ ἐπισημάνουμε τοὺς τόπους, ὅπου σήμερα βρίσκονται, καὶ νὰ σημειώσουμε ὅ,τι ἔχει γίνῃ μ' αὐτά.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πού ἐξέδωσε τὰ ἔγγραφα, αὐτὰ κατατάσσονται στ' ἀρχεῖα καὶ τοῦ ἀποστολέα καὶ τοῦ παραλήπτη. Ὅλες οἱ διαταγὲς τοῦ Κέντρου, γιὰ νὰ λάβουν ἰσχὺ, καταγράφονται σ' εἰδικούς κώδικες τῶν κατὰ τόπους ἱεροδικείων. Κανονικά, ἀν τὰ ἀρχεῖα σώζονται ἄθικτα, ἔπρεπε νὰ ἔχουμε ὀλα τὰ ἔγγραφα διπλά. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, ὅπως καὶ πῶ κατῶ θὰ δοῦμε, τὰ ἀρχεῖα τοῦτα ἔπαθαν μεγάλη καταστροφή. Τουρκικὰ ἐπαρχιακά ἀρχεῖα ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα σὲ πολλὰ κέντρα, ἐφ' ὅσον ὑφίστατο καὶ τουρκοκρατία, ἀλλὰ κατὰ κανόνα ὀχι πλήρη, ἐπειδὴ πάθαιναν συχνὰ ἀπὸ πυρκαϊές. Στὶς χώρες, πού ἐπαναστάτησαν τὸ 1821 καὶ ἀπελευθερώθηκαν, τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα καταστράφηκαν ἀπὸ τὶς περιπέτειες τοῦ ἀγῶνα, ἀπὸ τὸ μῖσος τῶν ἐπαναστατῶν πρὸς κάθε τι τὸ ὀθωμανικὸ· ἀν τότε σώθηκε καὶ τίποτε, ἡ καταστροφή συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν γενεῶν πρὸς τὴν ὑστεροκλασσικὴ ἱστορία, καὶ μάλιστα τὴν περιφρόνησίν τους πρὸς τὴν ἐποχὴ τῆς δουλείας καὶ πρὸς ὅ,τι σχετιζόταν μ' αὐτή. Κ' ἔτσι σήμερα δὲν ἔχουμε παρὰ μερικὲς ἐκατοντάδες τουρκικὰ ἔγγραφα στὴν «ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἐταιρεία», πού ποτὲ δὲν προκά-

* Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο.

λεσαν κανενὸς τὴν προσοχή, καὶ μένουσιν ἀδιάβαστα καὶ ἀχρηστα, καὶ ὅσα λίγα διασώθηκαν σὲ χέρια ἰδιωτῶν, ἐπίσης ἀγνωστα καὶ ἀχρηστα. Τελευταία περιήλθε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἡ συλλογὴ τουρκικῶν ἐγγράφων Χότζη, πού περιλαμβάνει κυρίως ἔγγραφα πρὸς τὰ πατρι-αρχεῖα. Στὶς νέες χώρες ὁμοίως δὲν ἐγίνε τὸ ἴδιο. Τὸ ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλίας οἱ Τούρκοι πρόλαβαν καὶ τὸ ἀπέσυραν τὸ 1881 στὴν Κοζάνη. Τὸ 1912, κατὰ τὴ γοργὴ καὶ χωρὶς ἐναλλαγὴ προ-έλαση, δὲν πρόλαβαν νὰ τὰ πάρουν κ' ἔτσι περιήλθαν στὰ χέρια μας σημαντικὰ καὶ ὀγκώδη ἀρχεῖα στὴν Κρήτη, στὰ Ἰωάννινα, στὴν Κοζάνη, στὴ Βέρροια, στὴν Καστοριά, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Χίο. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, οὔτε τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα φρόντισε κανεὶς γι' αὐτά.

Στὴν Κοζάνη, πρὶν περάσει τὸ 1912, τὸ ἀρχεῖο τοῦ Καδῆ καὶ τὰ κτηματολόγιο τῆς περιφέρειας κήκαν ἀπὸ ἀπροσεξία τῶν εὐζώνων¹. Στὴ Χίο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀρχείων τοῦ ἱεροδικείου διαρπάχτηκε καὶ μόλις σώθηκε ἓνα μικρὸ τμήμα μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Χ. Β. Μαυρόπουλου, πού περιεῖχε κώδικες, ὅπου ἦσαν καταχωρισμένα ἔγγραφα τοῦ κέντρου καὶ τοπικὰ κτηματολόγια. Ὁ ἴδιος μετέφρασε κ' ἐξέδωκε μερικὰ ἀπ' αὐτά «Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου» 1920, κυρίως ἀπὸ τοὺς 18 καὶ 19 αἰ. Δυστυχῶς, ἀργότερα κήκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο αὐτὸ τοῦ ἀρχείου. Μερικὰ τουρκικὰ ἔγγραφα, κυρίως φερμάνια, βρίσκονται σήμερὰ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου «Κοραῆς». Ἐπίσης κήκαν τ' ἀρχεῖα τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Καστοριάς, τῶν Χανίων. Ἔτσι χάθηκαν ὀριστικὰ πολύτιμες πηγές τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Τ' ἄλλα μακεδονικὰ ἀρχεῖα ἔμειναν ἐπὶ πολὺν καιρὸ παραπεταμένα. Μόλις πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια τὰ ἐπισκέφτηκε κ' ἔδωσε σύντομη περιγραφή τους ὁ Α. Σιγάλας, «Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας», κ' ἔτσι πληροφορηθήκαμε ὅτι σώζονται ἀκόμη μερικὰ φερμάνια κ' ἄλλα ἔγγραφα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης (σελ. 7-8), ὅτι στὸ Ὑποθηκοφυλακεῖο Κοζάνης σώζεται τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀρχείου τῆς Λάρισσας μ' ἔγγραφα ἀπὸ τὸ 1643 κ.ἔξ. (σελ. 101) κ.ἄ. Στοιχεῖα τοῦ ἀρχείου τῆς Βέρροιας χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ι. Βασδραβέλλης «Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας» 1940, ὅπου καὶ δημοσίευσεν τὰ ἔγγραφα μεταφρασμένα. Ὁ ἴδιος τὸ 1941 ἐγίνε τμηματάρχης τῶν ἱστορικῶν μνημείων στὴ Γ. Διοίκησιν Μακεδονίας καὶ ἀμέσως φρόντισε κ' ἐξασφάλισε τ' ἀρχεῖα τῶν ἱεροδικείων τῆς Βέρροιας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ πρῶτο περιλαμβάνει 60 κώδικες κ' ἄλλα λυτὰ ἔγγραφα 1580 κ.ἔξ. Τὸ δεύτερο εἶναι πλουσιώτερο μετὰ 330 κώδικες, ἀλλὰ μόλις ἀπὸ τὸ 1660 κ.ἔξ. Στὴ μονὴ Βλατάδων σώζονται 34 πρωτότυπα φερμάνια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ 1430. Ἡ Γ. Διοίκησιν δὲν περιορίστηκε σ' αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἔβαλε μπροστὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ ὕλικου τούτου: διόρισε εἰδικὴ ἐπι-

τροπὴ καὶ μεταφραστὴ καὶ ἀρχισε ἡ μετάφρασις μετὰ γοργὸν ρυθμὸν. Ὁ Ι. Βασδραβέλλης διάλεξε μερικὰ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις καὶ τὶς ἐξέδωσε μετὰ τὸν τίτλον «Ἱστορικὸν ἀρχεῖον Βέρροιας. Ἐκλογαί», 1942. Περιμένουμε ὁμοίως πάντα τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐργασίας αὐτῆς καὶ τὴ συνολικὴ ἐπιστημονικὴ δημοσίευσιν τοῦ ὕλικου¹. Στὴν Κρήτη σώθηκε τεράστιος ὀγκος ἔγγραφων. Κυρίως πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἱεροδικείων Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνου, ὅπου περιλαμβάνεται ὀλόκληρη καὶ χωρὶς διακοπὴ ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία καὶ οἱ δικαστικὲς ἀποφάσεις καὶ τὰ κτηματολόγια, 1645-1837. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κωδίκων τοῦ Ἡρακλείου εἶναι 1076, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους 500 περιέχουν τὴν ἐπίσημη καταχώρισιν τῶν διαταγῶν τοῦ κέντρου. Ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ τοῦ Ἡρακλείου φρόντισε νὰ συγκεντρώσῃ ὅλο αὐτὸ τὸ ὕλικὸν καὶ τὸ μεταφραστικὸν γραφεῖον ἀρχισε τὴν μετάφρασίν του. Ἀλλ' ὁ ὀγκος εἶναι τεράστιος καὶ ὁ ρυθμὸς βραδύτατος, ὥστε θ' ἀπαιτηθοῦν ὀλόκληρες δεκαετίες, ἂν διατηρηθῇ ὁ ἴδιος καὶ δὲν πολλαπλασιαστοῦν οἱ μεταφραστὲς². Λίγα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τούτα ἔχουν δημοσιευθῆ σὲ τοπικὰ περιοδικὰ. Τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖον Ρεθύμνου ἔχει κατατεθῆ στὸ ἐκεῖ ὑποθηκοφυλακεῖον καὶ πρὸς τὸ παρόν δὲν εἶναι ἄλλο παρά σωρὸς ἀπὸ χαρτιά. Ἀλλὰ δημόσια ὀθωμανικὰ ἔγγραφα ὑπάρχουν στὸ «Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης»: 24 κιβώτια, ὅπου μέρος τοῦ ἐβκαφίου Ἡρακλείου χειρόγραφη κ' ἐντυπη διαταγὴ, ἐπίσημες ἐφημερίδες ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν κατοχὴν 1822-1841· ἄλλα τμήματα ἀπὸ τ' ἀρχεῖα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως ὡς τὸ 1897. Στοιχεῖα Τουρκικοῦ ἀρχείου ἔχει καὶ ἡ συλλογὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἄλλο, τέλος, μέρος βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ ὑποθηκοφυλακείου Χανίων, σωρὸς ἀταξιόμητος, μ' ἀγνωστο περιεχόμενον³. Τουρκικὰ διοικητικὰ ἔγγραφα θ' ἀσώζονται ἀκόμη σ' ἀρχεῖα ἐπισκοπῶν καὶ μοναστηριῶν, καθὼς καὶ ἰδιωτῶν. Ἐξω ἀπὸ τὶς γενικώτερες ἐκδόσεις, πού ἀναφέραμε, ἐλάχιστα μόνον ἔχουν δημοσιευθῆ σὲ περιοδικὰ ἢ τοπικὲς ἱστορίες.

Ἐγγραφα τουρκικὰ, πού νὰ ἐνδιαφέρουν τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, σώθηκαν καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα κράτη, ὅπου ἄλλοτε ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ ἑλληνισμὸς, ὅπως στὴ Ρουμανία καὶ στὴ Βουλγαρία. Στὴν Πόλιν καὶ στὶς διάφορες κεντρικὲς ὑπηρεσίας διατηροῦσαν τὰ κεντρικὰ ἀρχεῖα. Τὸ σύγχρονον τουρκικὸν κράτος ἱδρυσεν συλλογὴν στὰ Ἀνάκτορα Τόπ-Καπού, πού ἀρχισε νὰ δημοσιεύῃ κατάλογον «Topkari Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu» I-II (a-h), 1938. Ἄλλες συλλογὲς εἶναι στὸ *Depôt Legale* καὶ σὲ Τζαμιά, ὅπως στῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ στὸ Φατίχ. Μιὰ παλιὰ

1. Βλ. σχετικὴ βιβλιοκρισία μου [«Ν. Ἐστία» 34 (1943 β) 901-902].

2. Ἐκθ. Ν. Κ. Λανίτη. «Ἐλεῦθ. Βῆμα» 589529 Νοεμβρ. 1938, Διεῦθ. Γενικῶν Ἀρχ. Κράτους Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Ἐσωτερικῶν 10 Ἰαν. 1939 (πολυγραφημένη).

3. Ἐκθ. Π. Λ.

1. Α. Σιγάλας, «Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας» σ. 7.

ἔκδοση ἑγγράφων εἶναι τοῦ *A h m e t R e f i k* «*Istanbul Hayati*», 1911 (καὶ μεταγενέστερη ἔκδοση μὲ λατινικὰ στοιχεῖα, μ' ἀνεξακρίβωτη χρονολογία), ποῦ περιλαμβάνει καὶ πατριαρχικὲς ἀναφορὲς. Φυσικὰ τέτοιες ἐκδόσεις, μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια, θὰ ἔχουν γίνῃ πολλὲς καὶ πρέπει νὰ τὶς παρακολουθήσουμε χωρὶς κενά. Ἐπίσημα τουρκικὰ ἑγγραφα διατηροῦνται καὶ στὰ Πατριαρχεῖα, καθὼς καὶ σὲ γραφεῖα μητροπόλεων, μοναστηριῶν καὶ κοινοτήτων, κάπου-κάπου καὶ σὲ χέρια ἰδιωτῶν. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν ἐκδοθῆ σκόρπια ἐδῶ καὶ κεῖ, μέσα σὲ συλλογὲς ἢ σὲ περιοδικὰ.

Ἄλλα τουρκικὰ ἑγγραφα, διπλωματικά, βρίσκονται στὰ διάφορα ξένα ὑπουργεῖα τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ διάφορα ἄλλα σὲ ξένες βιβλιοθήκες. Δυστυχῶς, οὔτε τ' ἀναδιφήσαμε οὔτε ἐνδιαφερόθηκαμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς ἐνδεχόμενες δημοσιεύσεις ἀπὸ ξένους. Μερικὰ φερμάνια, μάλιστα σ' ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐξέδωσαν ἀπὸ τὰ βενετικά ἀρχεῖα οἱ *M i k l o s i c h - M ü l l e r* «*Acta et Diplomata*». Τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Princeton ἱδρύσῃ εἰδικὴ σειρὰ «*Princeton Oriental texts*», ποῦ πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε ὁ δεύτερος τόμος τοῦ περιέλαβε σχολιασμένη ἔκδοση, καὶ μ' ἀγγλικὴ μετάφραση, ἐνὸς κειμένου μ' ὁδηγίαι στοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους¹.

Ἡ σημασία τῶν τουρκικῶν δημοσίων ἑγγράφων γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι τεράστια καὶ ἀναντικατάστατη. Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Μαυρόπουλου καὶ τοῦ Βασδραβέλλη μποροῦμε ὅλοι νὰ καταλάβουμε, τί θησαυρὸς κρύβεται μέσα στὰ διάφορα τουρκικὰ ἀρχεῖα. Ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ δημοσιεύματα τοῦτα μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε πρόχειρα τὴν ἀξία καὶ τὴ συμβολὴ τῶν δημοσίων τουρκικῶν ἑγγράφων. Ἀπὸ τὰ διπλωματικά ἑγγραφα ὄχι λίγα θ' ἀναφέρονταν, ἀμεσα ἢ ἔμμεσα, σ' ἑλληνικὰ πράγματα, ἐπαναστάσεις, ἐκχωρήσεις κ' ἐπανακτήσεις ἑλληνικῶν χωρῶν κ.τ.λ. Ἀπὸ τὰ ἄλλα κεντρικὰ ἑγγραφα ἐπίσης πολλὰ θίγουν ὑποθέσεις ἑλληνικὲς. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ λίγα, ποῦ ξέρουμε ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἀρχεῖα, τὸ κέντρο ἔστειλε συχνὰ στὶς ἐπαρχιακὲς ἀρχὲς ἀνακοινώσεις καθολικῆς ἀποδοχῆς κ' ἔτσι μποροῦμε σήμερα ν' ἀντλήσουμε ἀπὸ τὰ λίγα τοπικὰ ἀρχεῖα, ποῦ μᾶς σώθηκαν, εἰδήσεις γιὰ ἄλλες χώρες, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀρχεῖα. Τὰ λίγα λοιπὸν αὐτὰ τοπικὰ ἀρχεῖα ἀποκτοῦν μεγαλύτερη σημασία καὶ ἡ προαγωγή τῆς μετάφρασης καὶ τῆς ἐκδόσεώς τους πρέπει νὰ θεωρηθῇ κοινὴ ὑπόθεση.

Τὰ ἐπαρχιακὰ ἑγγραφα βέβαια ἔχουν μόνο τοπικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ μ' αὐτὰ, ὅπου σώθηκαν, μποροῦμε ν' ἀναπαραστήσουμε ὅλα τὰ τοπικὰ ζητήματα. Στὴν ἀλληλογραφία τῶν ἀρχῶν πρὸς τὸ κέντρο ἀπεικονίζεται ἡ τοπικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ, ὁ τρόπος τῆς διοικήσεως, τὰ πρόσωπα ποῦ δροῦν κ.ἄ. Οἱ ἱεροδικαστικὲς ἀποφάσεις φωτίζουν ἀπὸ τὴ δικὴ τους

πλευρὰ τὶς ἐκδηλώσεις τοῦτες, ἀνασύροντας ἐνδιαφέρουσες πτυχὲς ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν μ' ἀγνωστες καὶ ἀσύλληπτες ὡς τώρα λεπτομέρειες· μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες παρελαύνει ἡ δράσις τῆς κλεφτουριᾶς ἀπὸ ἔποχες πολὺ προγενέστερες ἀπὸ κάθε ἄλλη πληροφορία.

2. ΒΕΝΕΤΙΚΑ. Μετὰ τὴν τουρκοκρατία σημαντικότερη σ' ἔκτασι καὶ χρονικὴ διάρκειαν εἶναι ἡ βενετοκρατία: Κάτω ἀπ' αὐτὴ διατέλεσαν τὰ Ἴονια νησιά 1204-1797, ἡ Εὐβοία 1204-1462, οἱ Κυκλάδες 1204 ὡς μέσα τοῦ 16 αἰ., Κρήτη 1212-1645, Κύπρος 1489-1591, Πελοπόννησος 1691-1715, διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος 1204 κέξ. κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα.

Κ' ἐδῶ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὰ ἑγγραφα τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τὰ τοπικὰ. Ἀλλὰ καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ομάδες συνυπῆρχαν στὰ ἀρχεῖα τῆς μητρόπολης καὶ τῶν κτήσεων. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν μητροπολιτικῶν ἀρχείων διασώθηκε. Σήμερα εἶναι τέλεια ὀργανωμένο καὶ διαθέσιμο στὴ διεθνήν ἔρευνα. Ὅλα τὰ εἰδικὰ ἀρχεῖα τῶν διαφόρων ἀρχῶν μὲ τὶς ὑποδιαίρεσεις τους καὶ τὶς σειρὰς τους, χωρὶς καθόλου νὰ ταραχθοῦν, συναπετέλεσαν τὴν τεράστια συλλογὴ, ποῦ στεγάζεται στὴν καταργημένη μονὴ *S. Maria Gloriosa dei Fraci Minorì*. Ἡ ὅλη συλλογὴ πιάνει 300 αἴθουσες. Εἰδικώτερα ἡ ἔποχὴ ὡς τὸ 1797 ἀπασχολεῖ τὶς μισὲς καὶ περιλαμβάνει 100.772 δεσμίδες καὶ τόμους ἑγγράφων.¹ Κατὰ τὴν ἀντίληψη ἐκείνων, ποῦ ἐργάστησαν στὰ βενετικά ἀρχεῖα, ὅπως τοῦ Σπ. Θεοτόκη, τὸ ὕλικὸ ποῦ ἐνδιαφέρει τὴν Ἑλλάδα εἶναι τεράστιον· σχεδὸν ὅλες οἱ σειρὰς περιλαμβάνουν ἀφθονα σχετικὰ στοιχεῖα. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὸν ὄγκον τοῦ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ σκεφτοῦμε τοὺς 9 τόμους τῶν Μνημείων τοῦ Σάθα, ποῦ ἔχουν πολὺ εἰδικὸ ὕλικὸ καὶ νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Rawdon Brown, γιὰ νὰ δημοσιέψῃ μόνον τὰ ἑγγραφα ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἀγγλικὴ ἱστορία, χρειάστηκε 20 τόμους· ἀσφαλῶς πολλαπλάσιοι θὰ χρειασθοῦν γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ δημοσίευση τοῦ ἑλληνικοῦ ὕλικου.

Πρὸς τὸ παρὸν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀρκεστοῦμε σ' ὅ,τι ὡς τώρα σποραδικὰ καὶ κατ' ἐκλογὴν ἔχει δημοσιευτεῖ. Τὰ κυριώτερα εἶναι: «*Diplomaticum Veneto - Levantinum*». *Tafel Thomas* στὴν σειρὰ «*Fontes Rerum Austriacarum*» XII, XIII, XIV, καὶ στὰ ἔργα τοῦ «*Andrea Dandolo*» καὶ «*Original Register des Liber Albus, des Liber Blancus, ἢ der Libri Factorum*», *Has-Latrie* «*Archives des missions scientifiques et Littéraires*», 1851, *Miklosich-Müller*, «*Acta et Diplomata*», «*Regesti dei commorioni*», 8 τ. 1876-1909 (περιληπτικὴ δημοσίευση), *Noiret* «*Documents inédits pour*

1. Βλ. βιβλιοκρισία μου [Ἑλληνικά 8 (1935) 384-385].

1) Ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου βλ. Σπ. Η. Θεοτόκη «Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίως τῆς Κρήτης ἐν τῷ κρατικῷ ἀρχεῖῳ τοῦ βενετικοῦ κράτους», Κέρκυρα [1936], ὅπου καὶ ἀμεσώτερα βοηθήματα.

servir à l'histoire de Grèce pendant la domination Venétienne», 1892, Σάββας «Μνημεία» Λάμπρος διάφορες ἐκθέσεις Προνοητῶν στὸ ΔΙΕΕ. Διάφορα σκόρπια ἔγγραφα δημοσιεύτηκαν στὸ εἰδικὸ περιοδικὸ «Anchivio Veneto», καὶ σ' ἄλλα. Ἀλλὰ οἱ ἐρευνες αὐτὲς δὲν ἦσαν σημαντικὲς. Πρῶτος ὁ Σ. Θεοτόκης κατάρτισε συστηματικὸ σχέδιο γιὰ ὀλοκληρωτικὴ διερεύνηση τοῦ βενετικοῦ ἀρχείου, σκοπεύοντας νὰ συγκεντρώσῃ ὕλικὸ γιὰ κάθε ἑλληνικὴ χώρα ἰδιαίτερα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Κρήτη. Δυστυχῶς, δὲν κατῴρθησε νὰ προχωρήσῃ στὸ ἔργο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μόνις πρόλαβε νὰ ἐκδώσῃ τὰ Acta et decreta Maioris Consilii Venetiarum Res Creticas illustrantia 1255-1669 καὶ τὰ Acta et decreta Consilii Rogatorum Venetiarum Res creticas illustrantia 1293-1385, στὴ νεοσύστατη σειρά τῆς Ἀκαδημίας «Μνημεία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας» ΑΙΙ 1935 καὶ ΒΙ 1936.

Ἐξω ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν Fragi στοιχεῖα ἐπίσημου ἀρχεῖοκατοῦ ὕλικου σώζονται καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Μάρκου.¹

Στὶς ἑλληνικὲς χώρες ποὺ διετέλεσαν βενετικὲς κτήσεις, ἀλλ' ὕστερα τουρκοκρατήθηκαν, δὲ διασώθηκαν τὰ τοπικὰ βενετικὰ ἀρχεῖα. Μόνον λοιπὸν στὴν Ἐπτάνησο ἔχουμε νὰ βροῦμε σχετικὸ ὕλικὸ καταταγμένον στ' ἀρχειοφυλακεῖα Κέρκυρας, Παξῶν, Λευκάδας, Ἰθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Κυθήρων. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἀποτελεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν

τοπικῶν ἀρχῶν μὲ τὸ κέντρο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα τοπικὰ στοιχεῖα διοικητικὰ, δικαστικὰ, οἰκονομικὰ, ἐκκλησιαστικὰ, ἀκόμη καὶ συμβολαιογραφικὰ καὶ ληξιαρχικὰ. Τὰ ἀρχεῖα τοῦτα ἔχουν ὑποστῆ βαρύτερες ἀπώλειες, σχετικὰ ὁμως λιγώτερες τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Ζακύνθου, ποὺ εἶναι καὶ τὰ πλουσιότερα.²

3. ΑΓΓΛΙΚΑ. Ὑπὸ ἀγγλικὴ κατοχὴ διατέλεσε τὸ Ἴόνιο κράτος 1815-1864 καὶ ἡ Κύπρος 1878 κέξ. Κ' ἐδῶ ἔχουμε δημόσια ἔγγραφα τοῦ κέντρου καὶ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τῶν κτήσεων. Φυσικὰ τὰ οἰκεία βρετανικὰ ἀρχεῖα διατηροῦν τὴ μιὰ πλευρὰ τῶν ἔγγράφων. Στὰ Ἴόνια νησιά διατηρήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀρχείων τῆς ἀγγλικῆς προστασίας καὶ σήμερα φυλάγεται στ' ἀρχεῖα τῆς Ἰονίου Γερουσίας καὶ στὰ τοπικὰ ἀρχειοφυλακεῖα. Στὰ ἴδια διατηροῦνται καὶ ἔγγραφα κατωτέρων διοικητικῶν ἀρχῶν, καθὼς καὶ οἰκονομικῶν, δικαστικῶν κ. ἄ. καὶ ἀκόμη συμβολαιογραφικὰ καὶ ληξιαρχικὰ.³

Ἐξω ἀπ' αὐτὲς τὶς τρεῖς μεγαλύτερες ξενοκρατίες ἐξουσίασαν πρόσκαιρα μικρὰ τμήματα τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ Γενοῶτες, Γάλλοι, ἢ ἐγκατέστησαν προσωρινὴ στρατιωτικὴ κατοχὴ, ὅπως Ρῶσοι κ. ἄ. Καὶ γι' αὐτὸ τὰ γεγονότα ὑπάρχουν στὰ οἰκεία ξένα ἀρχεῖα ἢ στὶς κατάλληλες πηγές. Στὴν Ἑλλάδα δὲ σώζονται παρὰ ἀρχεῖακαὶ στοιχεῖα τῆς γαλλοκρατίας τῆς Ἐπτανήσου στὰ Ἴόνια ἀρχειοφυλακεῖα.³

(Ἀκολουθεῖ)

1. Σ. π. Μ. Θεοτόκης, «Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἁγίου Μάρκου Βενετίας...» [Ἑλληνικά 3(1920) 19-114, 347-380, 4(1931) 173-190, 399-424, 5(1932) 17-38 καὶ ἴδια(τερα)].

1. Ἐκθ. Διευθ. Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους τ. Ὑπουργεῖα Παιδείας καὶ Ἐσωτερικῶν 10 Σεπτ. 1937 καὶ 1 Φεβρ. 1938 (πολυγραφημένη).

2. Ἐκθ. π. π.
3. Ἐκθ. Π. Α.

